

ІСТОРИЯ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА THE HISTORY OF COUNTERFEITING

А. С. Бойко-Гагарін (A. Boiko-Gaharin), доктор історичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв;
старший зберігач фондів відділу «Музей грошей»,
Управління зв'язків з громадськістю та фінансової обізнаності,
Департамент комунікацій, Національний банк України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>
email: boiko.gagarin@gmail.com
тел.: +38(066)043-54-10

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ *Вступ і Розділ 1. Про виготовлення фальшивих і підроблених монет*

COUNTERFEITING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES *Introduction and Chapter 1. On the production of fake and forged coins*

(Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2017. 560 с.)

ВСТУП

За всіх часів фальшування та підроблення монет, історія поширення яких бере свій початок із того самого моменту, коли з'явилися перші засоби грошового обігу, було дуже прибутковою справою. Вчиняли економічні злочини задля отримання прибутку, збуваючи на грошовому ринку фальшиві монети, які не є законним платіжним засобом і не мають матеріальної цінності. Попри величезний ризик, покарання та заборони фальшивомонетники, спустошуючи кармани простих людей, удосконалювали свій промисел. І в грошовий обіг потрапляла значна кількість підроблених монет.

Пропонуємо вашій увазі як результат багаторічних досліджень першу в Україні монографію, присвячену приватним підробленням монет. Водночас досліджено основні типи фальшивих монет минулого, характерні для знахідок у Центральній і Східній Європі, визначено роль підробок в історії грошового обігу, описано технології їх виготовлення із застосуванням новітніх точних методів фізичних вимірювань. Здобуті автором результати відкривають нові, раніше не досліджені сторінки історії грошового обігу українських історичних регіонів, а також дають відповідь на деякі спірні актуальні питання вітчизняної нумізматики. Подана в роботі детальна топографія знахідок фальшивих монет минулого дозволяє визначити

потенційні центри виготовлення монет на території сучасної України. Ґрунтуючись на зроблених висновках і зважаючи на глибину аспекту фальшивомонетництва, започатковано розширене визначення терміна «нумізматика».

Сподіваємося, що монографія буде корисна нумізматам, історикам, археологам, музейним працівникам і краєзнавцям, експертам-мистецтвознавцям під час вивчення та визначення фальшивих монет, сприятиме більш ґрунтовному дослідженню цього феномену, а отже викликати ме інтерес не лише у фахівців, а й у колекціонерів і поціновувачів старовини.

Колекціонування фальшивих монет певною мірою схоже на збирання фольклору, адже вони є витвором мистецтва невідомого авторства. Фальшиві монети – народна творчість і мистецтво, виражені в металі з особливим змістом. Незважаючи на злий намір, очевидно, що фальшивомонетники у створення таких «шедеврів» незрідка вкладали душу, водночас виявляючи неабияку майстерність, а то й креативність.

РОЗДІЛ 1 ПРО ВИГОТОВЛЕННЯ ФАЛЬШИВИХ І ПІДРОБЛЕНИХ МОНЕТ

У давнину, як, власне, і за сучасної доби, фальсифікуванню піддавалося майже все, що має матеріальну цінність і його можна обмінювати на

товари й інші матеріальні блага. Упродовж усієї історії люди, крім монет, підробляли книги, документи, манускрипти, предмети живопису, листи, ювелірні вироби тощо [1].

Фальшиві монети потрапляли до Східної Європи ще з часів Римської імперії. Також відомі знахідки фальшивок, які копіюють монети Візантійської імперії. Ми вважаємо, що цей період досить цікавий і потребує окремого детального вивчення. Верхньою межею часових меж дослідження умовно обраний рубіж від середини VIII до початку XVIII ст., оскільки до цього періоду в Східній Європі на монетних дворах відбувається остаточний перехід до машинного виготовлення монет, що суттєво ускладнює підроблення. Водночас аспект діяльності фальшивомонетників набуває вже інших тенденцій і вирізняється певними особливостями. Що стосується окремих емітентів, тимчасові межі дещо розширені. Наприклад, для Речі Посполитої (Королівства Польського і Великого князівства Литовського) розглянуто фальшиві монети аж до часів правління останнього монарха – Станіслава Августа Понятовського (1764–1795), для монет Османської імперії – до кінця турецького впливу в Північному Причорномор'ї (1780-ті рр.). Якщо говорити про фальшиві монети Московської держави, розглянуто підробки, що імітують монети дротяного карбування (до 1717 р.).

У топографії знахідок фальшивих монет уперше у вітчизняній нумізматиці представлено широке зведення даних по всіх регіонах України. Зроблено певні припущення щодо локалізації виготовлення фальшивих монет, а також особливості їх знахідок у регіонах.

Підґрунтя монографії становили дослідження фальшивих монет, що перебувають у приватних колекціях, а також опубліковані в нумізмічній літературі матеріали. Багато фактів узято із судово-адміністративних актів, гродських книг та інших документів того часу. Вивчення адміністративних актів, що зберігаються в архівах, дає широке уявлення про слідчі та судові справи щодо фальшивомонетників, а також дозволяє з'ясувати, представники яких соціальних верств займалися підробкою монет, назвати справжні імена фальсифікаторів, визначити використані технології [2, с. 95]. Деякі зображення фальшивих монет запозичені з інтернет-ресурсів, баз даних і форумів; відомості про місця знахідок отримані зі слів краєзнавців...

Про фальшиві монети відомо з давніх-давен. «Краще підробляти монету, ніж істину», – на цей вислів, що приписується міфічному фанфарону – Аполлону, послався свого часу античний філософ Діоген (412–323 рр. до н. е.) [3, с. 135]. Найпершими монетами в історії людства вважають монети

держави Лідія в Малій Азії часів правління царя Гігеса (VII ст. до н. е.). Техніка виготовлення таких монет з електруму (природний сплав золота та срібла) була дуже примітивною і полягала в тому, що на ковадлі металевими прутами притискали розігрітій злиток металу, по якому били молотом. Такі монети досить легко підроблялись [4, с. 31].

Широке розмаїття підробок ще з прадавніх часів засвідчено також тим, що нумізмічній науці відомі підробки навіть із найдавніших форм грошей – мушель каурі (рис. 1). Вважають, що про використання мушель каурі як грошей в Європі вперше дізналися від венеціанського мандрівника Марко Поло (1254–1324). Археологам відомі знахідки кам'яних і бронзових підробок мушель каурі, зокрема, й у Східній Європі: у Литві, Латвії, Новгородській та Псковській землях. Як еквівалент обміну або грошей мушлі каурі використовували народи Африки та Океанії аж до XVIII ст. У Бенгалії було зафіксовано курс 3840 мушель на одну індійську рупію, а в Північній Африці за талер 1780 р. австрійської імператриці Марії Терезії (1740–1780) давали майже чотири тисячі мушель [5, с. 66–69]. Такі платіжні засоби також часто умовно називають «примітивними грошима» [6, с. 79–80].

Рис. 1

Відомо також, що плем'я ацтеків використовувало як гроші какао-боби, які фальсифікували, заповнюючи землю або глиною порожні оболонки зерен.

Велика кількість фальшивих монет на грошовому ринку періодично спричинювала відродження натуральних платежів і бартерного обміну. Відомо, що в XIV ст. у деяких регіонах Європи орендну плату за приміщення стягували м'ясом, олією, курми, сиром, іншими товарами замість неповноцінної державної та фальшивої монети, що наповнила ринок [7, с. 55].

Часто фальсифікатами минулого вважали абсолютно справжні монети. Так, наприклад, в опублікованій київським нумізмом Валерієм Нечитайлом апробації мінікаталогу польсько-

литовських монет, що перебували в обігу на території України XIV–XVIII ст. [8, с. 15], за підробку литовського соліда було прийнято абсолютно справжній молдавський солід Істратія Добіжі (1661–1665) з монограмою «Сд» [9]. У наступних виданнях цю помилку виправлено [10, с. 55]. У працях нумізмата також описані підробки монет Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та Бранденбурга-Пруссії [11, с. 9–11].

Ще один яскравий приклад такого курйозу – оригінальний ¼ талера (орт) із колекції Сергія Білопольського, викарбуваний на монетному дворі Львова від імені короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1668) 1656 р. (рис. 2). Ця монета справжня, незважаючи на стилістичні особливості оформлення легенди та портрета, властиві фальшивим монетам та імітаціям. Таке виконання зумовлено персональними навичками монетного майстра; схожий почерк є й на ортах львівського карбування 1656 р. [12, с. 21].

Рис. 2

Можна також зазначити, що особи, які виготовляли підроблені монети, зазвичай керувалися прагненням проявити себе та довести, що їхній професійний рівень не нижчий за граверів монет державного карбування.

Хто ж займався виготовленням фальшивих монет? У добу Середньовіччя спостерігається стрімке зростання міст і розвиток ремесел. Популяризація ремесел і доступність інструментів, матеріалів, центрів навчання створили умови для поширення фальшивомонетництва, оскільки вже в цей період багато хто міг набути потрібних навичок. Саме тоді розпочався бум підроблення монет, що тривав аж до остаточного впровадження в Європі машинних технологій і засобів захисту монет – до початку XVIII ст.

За даними дослідників, у XVII ст. у великих торгових містах України від 30 до 73 % населення були ремісниками. У Чернігові, за переписом 1666 р., зафіксовано 252 двори ремісників. Збереглися свідчення, що вони широко використовували працю найманих підмайстрів і учнів. Тож, опанувати всі можливі професії простій людині стало простіше.

Доступ до металів, їх використання й оброблення мали представники таких професій, як шевці, ковалі, колісники, слюсарі, коробочники, шабельники, сажотруси, котлярі, токарі, мечники, римарі. У джерелах про них ішлося як про тих, хто працює молотом.

На українських землях у XVII ст. виготовляли холодну та вогнепальну зброю, артилерійські снаряди та гармати, а також ремонтували зброю (як зношену, так і трофейну). У Києві було налагоджено виробництво списів, палахів, кинджалів, шабель і мечів, виготовлялися ядра для гармат [13, с. 97–113].

У другій половині XVII ст. цехи ремісників об'єднували представників різних професій. У Львові, наприклад, у такий спосіб організувалися ковалі мечники, лучники, слюсарі, бляхарі, годинникарі, голкарі та ін. Збереглися відомості про використовуваний інструментарій, який також вони могли придбати на ринку, як-от: кліщі, ножиці, ковадла, ножі, рашпілі, пилки різних розмірів, скребачки, ступи, сталеві вістря, тиглі тощо [14, с. 120–121].

Історики також згадують про досить рідкісні спеціальності: замочники, ключники, зекгармістри (ті, що обслуговують баштові годинники), конвісари (ремісники, що відливають вироби з олова), ножарі, сагайдачники, стрільники та бронівники, бехтерники (які виготовляють особливий тип обладунків), шоломники [15, с. 57–58]. Чимала увага приділялася виготовленню та прикрасі зброї, яка інкрустувалась коштовним камінням, різьбленою слоновою кісткою, золотом і сріблом; також використовувалася позолота [15, с. 70].

З огляду на те, що багато із зазначених професій були затребувані ще з давніх-давен, вважаємо, що саме ці категорії населення найімовірніше і могли вчиняти підроблення монет. Звичайно, наступний етап після безпосереднього виготовлення фальшивих монет – їх збування, у якому вже брав участь будь-хто. Підтвердження цього в художній класичній літературі – поемі Данте Аліґ'єрі «Божественна комедія», романі «Фальшивомонетники» Андре Жіда, п'єсі Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» тощо. Отже, у досліджуваному періоді весь необхідний для підроблення монет інструментарій був доступний населенню.

Слід також зазначити, що для уникнення термінологічних розбіжностей вважаємо необхідним надати короткий словник термінів, використовуваних у цій монографії.

Терміни

Фальсифікат епохи – предмет, що імітує монети державного карбування, виготовлений із метою збування на грошовому ринку для отримання

прибутку. Синоніми: підробка, що завдає шкоди грошовому обігу; найпоширеніший синонім – «фальшак». Також пропонуємо власну дефініцію для таких монет – «фальсифікат минулого» та «підробка минулої епохи».

Гібридна підробка – кустарна фальшива монета, для виготовлення аверсу та реверсу якої фальсифікатори використовували як прототип монети різних емітентів. Синонім: гібридний фальсифікат.

Імітація – копіювання розміру та ваги монети, її стилістичного виконання, точне чи часткове повторення тексту легенди. Причиною карбування імітацій в добу Середньовіччя та Нового часу було прагнення монетних сеньйорів до забезпечення активного та вигідного використання монети у своїй країні та за кордоном. Тому зразком для наслідування слугувала поширена повноцінна монета, яка здобула міцні економічні позиції. Синонім: наслідування.

Підробка для колекціонерів – підроблені монети, виготовлені значно пізніше, ніж ті зразки, які вони наслідують, з метою продажу їх як антикварних речей [16, с. 207]. Синонім: антикварна підробка. Певний колекційний інтерес також мають підробки стародавніх монет, виготовлені в XVIII–XIX ст. як витвори мистецтва та предмети старовини. Відрізняють приватні та державні імітації, а також короткострокові і довгострокові. Під державними розуміють копіювання стилістики й іконографії одним емітентом монет іншого емітента, коли обидва мають законне право монетної регалії. Це вигідно за тих умов, коли монета іншої (часто сусідньої) держави має більшу популярність серед населення і відома на грошовому ринку. При цьому карбування стилістично схожої своєї монети забезпечує їй легше поширення у грошовому обігу цієї країни і, власне, викликає більшу довіру в її населення. Проте вважати такі емісії однозначно фальшивими монетами не можна, оскільки їхні емітенти наділені правом монетної регалії і фактично не підробляли монету, а лише копіювали стиль, водночас гарантуючи платоспроможність своїх монет у власній державі. Підробленню монет також сприяла нестача коштів грошового обігу, що ускладнювало торгівлю.

Новоділ – монета, карбована старими штемпелями значно пізніше початкового випуску, дату якого зазначено на самих монетах. За сучасними правилами на новоділах має бути розпізнавальний знак (часто це подібний знак до ®) або додаткова реальна дата їх карбування [16, с. 210]. Серед сучасних репродукцій (копій) монет відрізняють фантазійні підробки для колекціонерів, новоділи, виготовлені справжніми штемпелями приватно, а також муляжі (для музейних експозицій і виставок) [17, с. 296–298].

Чинники вирізнення

кустарних підробок та імітацій

Технологія виготовлення

Для виготовлення імітацій найчастіше використовувався дорогоцінний метал, максимально точно відтворювалися технологічні процеси, що застосовувалися на монетних дворах, тоді як основна кількість кустарних підробок мала лише шар покриття з дорогоцінного металу.

Цілі виготовлення та вигода

Імітації на відміну від кустарних підробок за якістю та стандартами відповідали монетам тих емітентів, які вони копіювали. Фальшивомонетники отримували прибуток від незаконної експлуатації права монетної регалії, вираженої різницею між номінальною та фактичною вартістю монети. Додатковий дохід вилучали, знижуючи частку дорогоцінного металу в складі сплаву, який використовувався для імітацій. Переважна кількість цих імітацій виконана з металу нижчої проби, ніж монети державного карбування.

Метою виготовлення фальсифікату був максимальний прибуток. Підроблені монети майже не мали фактичної вартості. Вигода від їхнього виробництва полягала в отриманні фальсифікатором повної номінальної вартості фальшивки, максимально мінімізуючи витрати на її виготовлення.

Якість виготовлення

Кустарні підробки частіше відрізняються нижчим художнім рівнем виконання та невідповідностями в передаванні окремих елементів малюнка поля монети.

Належність до виготовлення

До виробництва імітацій монет високої якості, засвідчено в нумізматичній літературі, зазвичай причетні високопоставлені особи із широкими повноваженнями та владою: магнати, феодалі, навіть можновладні князі (що мають право монетної регалії) та державні діячі. Карбуючи імітації монет, можна було перетворити наявні дорогоцінні метали (у вигляді начиння та прикрас) на гроші, отримавши при цьому дохід, оскільки різниця між номінальною вартістю монети і фактично використаного металу дуже істотна.

Основні ознаки фальшивих монет:

- нечитабельна або грубо спотворена легенда;
- грубе, спрощене, схематичне передавання малюнків, портретів і гербів;
- помилки в легенді, датах, наявність фантазійних елементів, символів, яких немає на державних монетах;
- дзеркальне відображення монограм і легенд, окремих літер;
- схематичне передавання складних дрібних де-

талей, таких як візерунки та знаки мінцмейстерів; наявність елементів, які використовують на монетах інших типів (гібриди).

Крім того, доцільно стисло розглянути основні класифікації фальшивих монет, відомі нумістам.

За класифікацією Ф. І. Міхалевського [18, с. 141], виокремлено чотири основні групи фальшивих монет:

законні монети, випущені легальними монетними закладами та легального оформлення із заниженою якістю щодо попередньої емісії;

наслідувальні монети, випущені легальними закладами в незаконному, запозиченому в інших емітентів оформленні;

фальшиві монети, випущені працівниками легальних монетних закладів власним коштом; продукція підпільних фальшивомонетників.

Польський нумізмат Єжи Пінінський, розробляючи загальну концепцію з цієї тематики, класифікує виготовлення фальшивих монет і виокремлює при цьому шість типів. Окреслимо їхні характеристики:

зниження якості монети представниками владних структур;

потрапляння на внутрішній ринок менш якісних «імпортних» монет, які визнано фальшивими; монети приватних емітентів (представників знаті), які не мають права монетної регалії, але виготовляють монету, ґрунтуючись на встановленому в державі монетному стандарті (стопі);

фальшиві монети, викарбувані майстрами монетного двору в несанкціонованому порядку;

кустарна підробка, виготовлена «приватними» монетними майстернями;

умисний збут фальшивої монети [19, с. 239, 242].

Білоруський дослідник і нумізмат Дмитро Гулецький, розглядаючи фальшиві монети Речі Посполитої, надав таку класифікацію [20, с. 66–69]:

монети з відхиленнями від ваги чи проби на державному монетному дворі;

монети з відхиленням від проби (або повністю з небагородного металу), виготовлені поза державним монетним двором (приватним порядком);

виготовлення монет за заниженою стопою, що мають «кредитний» характер;

обрізання монети.

Інший різновид фальшивих монет можуть представляти вироби з оригінальним надкарбуванням. Утім, це радше унікальні випадки, про що на прикладі джучидського дангу з литовським надкарбуванням ітиметься далі. Проставлення

надкарбування як одного з аспектів фінансової справи відомо з часів Стародавнього Риму, а також широко практикувалося в добу Середньовіччя, раннього Нового часу. Ці відбитки, надкарбування (контрамарки) могли виконувати функції зміни номіналу, підтвердження справжності або якості монети, відповідності її ваги і проби встановленому зразку (як метод боротьби з обрізанням і втратою ваги через суттєвий знос монет, які тривалий час перебували в грошовому обігу). Також перетворювали монету на легальний платіжний засіб на певному локальному ринку. У добу Середньовіччя надкарбування мали головну функцію узаконення обігу тієї чи іншої монети в конкретному регіоні або часовому відтинку. Сенс підробляти надкарбування з'являвся лише тоді, коли надкарбована монета мала вищу вартість, ніж ненадкарбована, або другу було заборонено до розрахунків.

Дослідники античних монет наголошують на застосуванні надкарбування в найдавніші часи також для підтвердження повноцінності й якості монети, захисту від підроблення [21, с. 229].

Прикладом давнього фальшивого надкарбування можна вважати дупондій 75–76 рр. н. е. карбування Ольвії із зображенням Аполлона на аверсі та дельфіном на реверсі з нанесеними на його полі трьома надкарбуваннями – «Кадуцей», «Дельта» (у вигляді трикутника) та «Альфа» (у вигляді літери «А»). Найбільш привертає увагу надкарбування «Альфа», зроблене не тавром із літерою «А», а вирубане трьома ударами загостреним предметом. Найімовірніше, монету, яка не пройшла надкарбування в установленому порядку, додатково «надкарбували» фальшивим надкарбуванням для набуття нею легального права законного засобу платежу [22, с. 48–49].

Убачається, що до цієї класифікації варто додати окрему групу, яка охоплюватиме найбільш майстерні хитрощі фальшивомонетників, що не підпадають під зазначені вище категорії або їх характеристики частково збігаються. Приміром, відомо, що на початку XVIII ст. у Московській державі в грошовому обігу обмежено перебували й мідні шеляги («боратинки») короля Яна II Казимира (1648–1668) польського карбування, які давно знецінилися в Речі Посполитій. А отже, їх видавали як полушку царя Петра Олексійовича (1682–1721). Цей факт пояснюється великою схожістю (за стилістикою та виконанням) цих типів монет, головне, основними елементами малюнка реверсу – орлами. Влада Московської держави вживала заходів для обмеження обігу мідних польських солідів на своїй території, застосовуючи заборони та через роз'яснювальні укази. Нам відомі монети, викарбувані штемпелем полушки

Петра Олексійовича, на яких як заготовка використовувалися польські шеляги Яна II Казимира (1648–1668). Фактично то було незаконне перекарбування соліда на полушку. Але ми не можемо стверджувати, що таке явище мало масовий характер, як у випадку з «Павловським» перекарбуванням чи перекарбуванням копійок Петра Олексійовича на деньгу імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1762). Цей факт документально засвідчений. Він мав характер несанкціонованих дій майстрів, у яких був доступ до знарядь карбування на монетному дворі. Мабуть, вони вирішили «узаконити» знецінену монету, перетворивши її на полушку державного зразка. Одна така монета перебувала в колекції київського нумізмата Валерія Нечитайла.

Зазначимо, що збут фальшивок та обрізання монет уздовж краю не можна вважати виготовленням фальшивих монет як таким. Ці процеси, за об'єктивними ознаками, найімовірніше, є похідними фінансових злочинів.

Проаналізувавши погляди дослідників щодо класифікації фальшивих монет того часу, **пропонуємо більш точну, на наш погляд, класифікацію:**

монети емітентів, які мають право монетної регалії, наслідують монети інших емітентів (імітації);

підробки, таємно виготовлені на монетному дворі або вкраденими з монетного двору інструментами;

приватні «кустарні» підробки;
нанесення фальшивих надкарбувань;
нанесення оригінальних надкарбувань на фальшиві монети того часу;
фальшиві перекарбування.

Нагадаємо, що в цій монографії досліджено переважно групу приватних «кустарних» підробок. І лише частково приділено увагу імітації монет.

У визначенні монети як імітації чи кустарної підробки в її «рідному» металі, сріблі чи золоті, набуває ваги наявність чи відсутність у її виробника права монетної регалії. У разі відсутності останнього виготовлений зразок слід вважати підробкою тієї епохи, що завдає збитків грошовому обігу. Але найчастіше встановити, чи було у виробника того чи іншого зразка монети право на її карбування, неможливо. Тому доводиться керуватися лише порівняльним аналізом таких підробок. Якщо науці відомі один або лише кілька зразків одноштемпельних фальсифікатів, найімовірніше, перед нами короткочасна кустарна підробка. Державні імітації найчастіше набувають масового характеру. Серед таких виробництво монет-імітацій

у Сучаві (Молдавське князівство, друга половина XVII ст.), карбування наслідують дангам Золотої Орди в Києві за князя Володимира Ольгердовича (1362–1394), імітація польських півгрошів у Свидниці в першій половині XVI ст.

Як відомо, кожна дія має протидію. Усвідомлюючи, що наявність серед оригінальних монет підробок завдає відчутних збитків як населенню, так і економіці держави загалом, боротьбу з виготовленням фальшивих монет провадили не лише на державному рівні. Населення намагалося також захистити свої заощадження та капітали від підроблених монет, шукаючи методи, що дозволяють викрити підробки на місці. Люди завжди добре усвідомлювали, що за товарно-грошових операцій є певний ризик отримати замість товарів чи послуг фальшиву монету або низькопробну монету, тобто із заниженою кількістю дорогоцінного металу. Тому представникам торговельного класу, а також людям, які часто мають справу з готівкою, було вкрай необхідно мати під рукою торговельний інвентар (ваги, гирки). А також інструменти, що дозволяють перевірити якість монет (пробірні голки та камені). У добу Середньовіччя найдоступнішими та зручними у використанні для перевірки якості монет були пробірні камені. Про це свідчать дослідження шкіряних гаманців, що збереглися. У більших і містких гаманцях (чересах, калітах тощо) крім монет нерідко знаходять торговельний інвентар і пробірні камені, розміщені в різних, спеціально відведених вмістилищах: кишнях або відділах [23, с. 106].

Виявлені монетні підробки частіше пробивали ножами чи іншими гострими предметами, вилучали з грошового обігу, просто викидали. Про це свідчать багато поодиноких знахідок фальшивок із краплеподібними отворами від ножа. Досить часто «свіжі» зразки фальшивих монет, виявлені в регіоні, прибивали на інформаційні дошки на ярмарках або торгах для запобігання обману людей.

Якість монети та її пробу в давнину також перевіряли, кусаючи зубами. Саме так людина намагалася перевірити метал на міцність (м'якість) і визначити пробу монети. Наприклад, 1910 р. поблизу с. Руч'ї Гдовського повіту Санкт-Петербурзької губернії (сучас. Гдовський район Псковської області) знайдено скарб із 301 цілої монети; вони майже всі мали на полі сліди від перевірки м'якості металу зубами [24, с. 1].

Більш досконалим і точним способом перевірки якості монети були пробірні голки. Їх використовували і в Московській державі, про що свідчать зразки низок голок, що зберігаються в Державній збройовій палаті (Москва, Російська Федерація) [25, с. 8] (рис. 3).

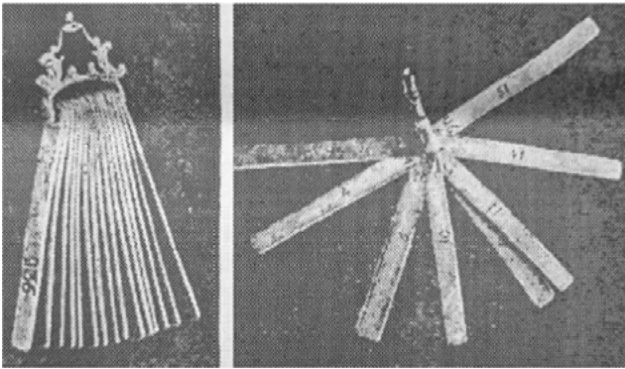

Рис. 3

Починаючи з XV ст. розмаїття емітентів і номіналів монет у Східній Європі досягає такої кількості, що в кожній європейській державі торговцям і міньялам, а також усім, хто часто має справу з грошима, для уникнення збитків від неповноцінних і фальшивих монет доводиться покладатися лише на власний досвід та записи [26, с. 1–2]. З кінця XV ст. на допомогу торговцям приходять друковані гравюри, на яких прописують характеристики оригінальних монет різних емітентів і навіть їхнє курсове співвідношення. Прикладом цього може слугувати брошура польського пробірера Каспра Ріткера, оприлюднена 1600 р. з описами та рисунками європейських монет, які паритетні з польськими грошами та півтораками кінця XVI ст. [27].

Розвиток металургії в добу феодалізму дозволив з'ясувати якість монет більш точними методами. Наприклад, визначати срібну лігатуру в складі сплаву золота можна за допомогою азотної кислоти. Цей метод описав відомий мінеролог Георг Агрикола (1494–1555) як застосований у гірничій справі та металургії, а отже – у монетному виробництві [28, с. 284–301].

Підробки, виготовлені в минулому для обману населення й обміну на товари, а також для обману колекціонерів, не варто плутати. Сучасні підробки виготовляють і досі. Нумізматичній науці відомі майстри-віртуози підробок рідкісних монет, продукція яких нині має більшу за сучасні підробки історичну та нумізматичну цінність.

Серед видатних фальсифікаторів, які виготовляли антикварні підробки, варто назвати Готфріда та Йозефа Майнертів, а також Френсіса Беккера.

Готфрід Майнерт і його син Йозеф у першій половині XIX ст. працювали майстрами на монетному дворі у Варшаві. Вони успішно поєднували роботу з виготовленням копій рідкісних монет для продажу довірливим колекціонерам. Майнерти підробляли найрідкісніші, унікальні монети. Бажання нумізматів мати їх у своїх колекціях дозволяло під час виготовлення фальсифікатів додавати й частку фантазії, оскільки оригінальні монети

були недоступні багатьом колекціонерам. Іноді серед «новинок» продукції Майнертів траплялися зовсім фантазійні польські монети, наприклад коронний талер 1535 р., якого насправді не існувало. Точна кількість виготовлених Майнертами підробок та штемпелів для їх виготовлення невідома. Йозеф Майнерт виготовляв підробки приблизно до 1856 р., після чого продав усі штемпелі колекціонеру Каролу Бейеру (1818–1877). Серед них – 99 окремих штемпелів для виробництва 55 монет різних типів. К. Бейер з 1872 р. розшукував на антикварному ринку «майнертовські» підробки, щоб таврувати спеціальним надкарбуванням «FALSVS» для запобігання їх купівлі колекціонерами як оригіналів. Серед підробок батька та сина Майнертів відомі такі:

талер медальний Сигізмунда I (1506–1548) із датами 1533 р. та 1540 р. (рис. 4);

талер короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586) 1579 р. (рис. 5);

талер короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586) 1580 р.;

талер короля Речі Посполитої Михайла Корибути Вишневецького (1669–1673) карбування м. Ельблонга 1671 р.

Рис. 4

Рис. 5

У наш час підробки, виготовлені Майнертами, становлять нумізматичну рідкість і дуже затребувані на антикварному ринку [29, с. 2–6].

Карл Вільгельм Беккер – торговець, який почав підробляти колекційні монети наприкінці XVIII ст. Він добре вивчив технологію монетного карбування античних майстрів. Фальсифікатор виготовляв здебільшого стародавні монети Сицилії, Греції та Риму, Карфагена, Македонії, Пергама,

Криту, Сирії, Фінікії та Єгипту, а також середньовічні французькі монети королівських династій Меровінгів і Каролінгів. Підробки Беккера часто замінювали аналогічні рідкісні оригінали як у приватних колекціях, так і в музейних зібраннях.

Через погіршення зору Беккер 1826 р. був змушений припинити промисел фальсифікації стародавніх монет. Коли він помер (1828 р.), його вдова використовувала 331 кліше, що збереглося, для виготовлення дешевих сувенірів зі свинцю.

Сьогодні підроблення монет є «золотою жолою». Сучасна техніка значно полегшила працю колишніх ремісників; використовується гальванопластика, спеціальне ливарне та пресове обладнання. Обіг сягає таких масштабів, про які Беккер і брати Майнерти свого часу і не мріяли [30, с. 97–101].

Крім Карла Вільгельма Беккера і братів Майнертів майстерною підробкою монет для колекціонерів займалися ганноверський гравер Ніколаус Зелендер (1716–1744), який скопіював понад 300 різних типів середньовічних брактеатів, і італійського гравера з Удіне – Луїджі Чігої (1811–1875), який виготовляв невідомі раніше типи невідомих монет способом додаткового гравіювання на оригінальних денаріях Стародавнього Риму [31, с. 215].

Майстерні фальсифікатори античних монет, які виготовляли свою продукцію задля обману колекціонерів, відомі і в Російській імперії. У XIX ст. у Керчі були відомі й здобули популярність підробки, виготовлені поручиком М. Сазоновим, що наслідують не лише рідкісні античні монети, а іноді й такі, що зовсім не існують [32, с. 57].

Сьогодні технології виготовлення та відтворення металевих виробів суттєво вдосконалено. При цьому причина появи сучасних підробок проста – бажання отримати прибуток від продажу таких копій, а незрідка й поповнити музейні зібрання.

За аналогією з підробленням монет у минулому, в наш час підроблення стародавніх монет має ще більш високу матеріальну вигоду, проте майже не карається. Точніше, виготовлення копій стародавніх монет під виглядом сувенірної продукції ніяк не регламентовано сучасним законодавством. Єдиним юридичним важелем може бути кваліфікування продажу копії під виглядом дорогої оригінальної монети як кримінальне правопорушення – шахрайство, що в сучасних реаліях нумізматичного ринку, коли переважна його частина перебуває «в тіні», довести майже неможливо.

Для виробництва сучасних підробок застосовують такі технології:

- лиття;
- гальваніка;
- штампування, карбування;
- ручне гравіювання;
- комбіновані.

Розглянемо детальніше їхні основні характеристики.

Лиття. Детальний опис ливарного виробництва можна знайти в спеціальній технічній літературі, тому серед сучасних фальсифікаторів він дуже поширений. За допомогою формувальних сумішей, гіпсу, модельного воску і силіконових форм виготовляли виливки високого рівня, дуже близькі до оригіналів. Сучасні технології дозволяють також уникнути залишків слідів ливників та інших дефектів лиття, приховавши їх. Метод вкриття литих підробок – візуальний аналіз зображень і поля монети, на яких, збільшуючи їх, можна виявити такі дефекти лиття, як хвилястий характер поля, розводи, бульбашки, розпливчастість і розмитість дрібних деталей. Різновидом лиття є «рідке штампування», коли для виготовлення моделі застосовують метод тиску штемпелями на розплавлений метал, який у разі натискання заповнює робочу поверхню штемпелів; готовий виріб виймають після застигання.

Гальваніка. Спосіб гальванопластики полягає в застосуванні електролітичного осадження металу на поверхні спеціально підготовленої матриці. На копіювану поверхню наносять тонкий шар графіту, після чого матриця, яку поміщають у розчин електроліту, стає катодом. Як анод застосовують метал, з якого виготовляють копію. Після осадження потрібного шару металу заготовку відокремлюють від матриці, і вона стає половиною майбутньої копії. Виготовлені в такий спосіб дві половинки скріплюють паянням або склеюванням.

Штампування. Використання технології, наближеної до тієї, якою послуговувалися в минулу епоху, значно підвищує якість копій і часто може заплутати навіть дуже досвідчених колекціонерів. Штампування здійснюється із застосуванням потужних пресів або м'язової сили, тобто ударом молота по верхньому штемпелю. Штемпелі для штампування можуть бути вигравійовані вручну, а також виготовлятися на електрохімічному верстаті. Відрізнити штамповану підробку можна за допомогою візуального аналізу, стилістичного порівняння з оригінальними монетами. Штамповані сучасними штемпелями підробки мають більш точний малюнок, вирізняються вишуканістю, чіткістю дрібних деталей; наявні і стилістичні розбіжності з оригіналами.

У разі застосування комбінованих методів можуть використовувати штампування з литої заготовки, зображення наноситься на зразок оригінальної затертої монети.

З удосконаленням технологій пошуку давніх артефактів за допомогою металодетекторів дослідники відкопують нові й нові знахідки монет,

зокрема й фальшивок. Зростає інтерес до фальсифікатів тієї епохи й серед колекціонерів.

Варто зауважити, що колекціонування фальсифікатів минулих епох не набуло великого поширення. Головні причини цього – неестетичний вигляд у 95 % монетних підробок, що дійшли до нас, складності у визначенні їх типології, а також ступеня їх рідкості. Якщо застосувати систему рідкості, аналогічну монетним каталогам, яка позначає ступені рідкості від її відсутності до R8 (відомо 2–3 монети) і R* (примірник унікальний), виявиться, що кожен монетний фальсифікат унікальний або має один із найвищих ступенів рідкості. Річ у тім, що відстежити точну кількість виготовлених тим чи іншим фальшивомонетником зразків підробок неможливо: виробництво здійснювалося таємно, а облік виходу продукції на випадок викриття та слідства не провадився. Тому ми вважаємо, що прийнята система визначення рідкості незастосовувана до фальсифікатів, а колекційний інтерес до цієї галузі нумізматики може залежати лише від якості виготовлення підробки, її художнього рівня та ступеня наближеності до оригіналу. Вагомою є і рідкість оригінальної монети (прототипу).

У вітчизняних нумізматичних працях засвідчено спроби класифікації та визначення ступенів рідкості фальсифікатів тієї доби [33]. Каталог Валерія Нечитайла є першою в українській довідковій нумізматичній літературі спробою класифікувати та розробити типологію фальсифікатів зазначеного періоду. Проте він має низку недоліків. Прийнята система позначення рідкості, з описаного в каталозі принципу, слухна. Але подані в ньому ціни відповідають цінам оригінальних, дуже рідкісних монет. Утім, вони різко відрізняються від реальної ринкової ціни на фальсифікати минулих епох. За наданим автором контурним абрисом, виконаним схематично, досить складно визначити, чи є фальшивкою описаний матеріал. У каталозі бракує аргументації щодо причетності до карбування фальсифікатів старости Черкаського та Канівського Євстафія Дашкевича (1529–1536), запорізьких гетьманів Івана Мазепи (1687–1709) і Данила Апостола (1727–1734). Згадані відомості мають лише ймовірний характер. У визначенні деяких типів фальсифікатів автор цього каталогу припустився серйозних друкарських помилок. Наприклад, польські півтораки короля Речі Посполитої Сигізмунда III Ваза (1587–1632) описані як півгроші. Серед поданих у каталозі фотографій, крім контурних абрисів, трапляються монети, що не належать до фальсифікатів, а є продуктами офіційного карбування. Загалом цей каталог охоплює основну кількість типів фальсифікатів, що фігурують у грошовому обігу і є в знахідках, дає їх опис, що можна

схарактеризувати як позитивну тенденцію у популяризації теми та підвищенні до неї інтересу серед колекціонерів і дослідників.

Музейні зібрання також мають у своїх колекціях фальшиві монети того часу. На думку англійських учених (Б. Лорд і Г. Лорд), антикварні підробки, що потрапляють до музейних колекцій, слід вилучати із зібрань [34, с. 81]. На наше переконання, фальшивки минулої епохи після грамотної реставрації мають перебувати у фондах музеїв із доступною повною інформацією про місце їх знахідки.

Фальшиві монети минулого зберігаються і в зібраннях Музею історії Києва (Україна, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, буд. 7). Інвентарні книги нумізматичної колекції з фондів Музею історії Києва містять відомості про дві фальшиві монети, прототипами для виготовлення яких стали: польсько-литовський полуторний грош Сигізмунда III Ваза (1587–1632) (рис. 6) і шведський потрійний грош Густава II Адольфа (1611–1632) (рис. 7). Вивчений нами фальшивий півторацк із музейної колекції (рис. 6) виготовлений за прототипом монет 1622 р. карбування монетного двору в Бидгощі і справді є підрубкою минулого. Виконання елементів малюнка та літер легенди має імітативний характер.

Рис. 6

Рис. 7

Описаний у фондовій документації як фальшивий шведський трояк 1632 р. (рис. 7) виготовлений зі срібла методом карбування. За детального огляду виявлено схожість деталей монети з колекції музею з оригінальними монетами карбування монетного двору в місті Ельблонзі.

Зважаючи на цілковиту відповідність монети (рис. 7) із оригінальними монетами, доходимо висновку, що цей зразок виготовлений на державному монетному дворі і не є фальсифікатом минулого [35, с. 218–221].

Вивчаючи колекцію монет, яку зібрав краєзнавець В. П. Гриньковський уздовж берега Дністровського лиману і згодом передав до Національного музею історії України, ми виявили кустарні підробки монет Османської імперії, Кримського ханства, а також локальну імітацію, характерну винятково для історичної Бессарабії [36].

Підробки монетно-вагових злитків гривен часів Київської Русі зберігаються у зібраннях Одеського археологічного музею, про які йтиметься далі.

А втім, зважаючи на слабкий рівень каталогізації та вивченості колекцій фондів багатьох державних музеїв, дуже складно визначити наявність досліджуваних нами підроблених монет. Ми також надсилали письмові запити до історич-

них, археологічних та краєзнавчих музеїв України щодо наявності в їхніх колекціях фальшивих монет тієї епохи, на що отримали переважно негативні відповіді – у більшості музеїв фальшивих монет у колекціях просто немає. На жаль, лише деякі музеї публікують підробки монет минулих епох, що зберігаються в зібраннях, а під час опису скарбів підробки того часу публікуються наприкінці опису монет скарбу або не описуються зовсім.

Факти підроблення монети самі собою – досить своєрідні свідчення високого рівня розвитку ринку й економічного життя. Частота появи підробок прямо пропорційна рівню розвитку ринку. Невипадково в усій Східній Європі з кінця XV ст. збільшуються обсяги фальшивого промислу, набагато частіше згадують про фальсифікаторів письмові джерела. Збільшення кількості підроблених монет, а також їх виробників ішло поряд із технічним прогресом і розвитком виробничих потужностей [37, с. 100].

Список використаних джерел

- [1] Иннз Б. Подделки и мошенники, которые потрясли мир. Правда о самых великих обманах в истории. Харьков: Книжный клуб, 2006. 255 с.
- [2] Шуст Р., Шлапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37 (1). С. 95–102. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shust_Roman/Karbuvannia_ta_rozповсюдження_falshyvoi_monety_na_terytorii_Ruskoho_voievodstva_v_XV-XVII_st.pdf
- [3] Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нумизматика: Рассказы о золотых, серебряных, медных монетах. Киев: [Б. и.]. 2006. 176 с.
- [4] Голиш Г. М. Основы нумизматики: навч. посіб. 2-е вид., доп. і випр. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
- [5] Воронов Ю. П. Страницы истории денег. Новосибирск: Наука, 1986. 175 с.
- [6] Горнунг М. Б. Африканские «примитивные» деньги в музеях России. *Седьмая всероссийская нумизматическая конференция: тезисы докладов и сообщений* (Ярославль, 19–23 апр. 1999 г.). М., 1999. С. 79–80.
- [7] Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. М.: Издательство Москов. ун-та, 1985. 176 с.
- [8] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 3. С. 11–22.
- [9] Vuzdugan G. Luchian O. Oprescu C. Monede si banknote Romanesti. Bucuresti: Sport-Turism, 1977. 429 p.
- [10] Нечитайло В. В. Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV–XVII ст. Київ: Типографія Huss, 2014. 112 с.
- [11] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 4. С. 9–11.
- [12] Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656–1663). *Львівські нумизматичні записки*. 2004. № 1. С. 18–31.
- [13] Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наук. думка, 1986. 262 с.
- [14] Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: Стило, 2007. 368 с.
- [15] Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наук. думка, 1989. 232 с.
- [16] Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции: очерки нумизматики. СПб.: Искусство-СПб, 1993. 303 с.
- [17] Назаров В. А. Оригинал, новодель, подделка, фальшивки... *Пятнадцатая всероссийская нумизматическая конференция: тезисы докладов и сообщений* (Ростов-на-Дону, 20–25 апреля 2009 г.). М.: Нумизматическая литература, 2009. С. 296–298.
- [18] Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения, деньги в феодальном хозяйстве. М.: ГосФинИздат, 1948. Т. I. 272 с.
- [19] Piniński J. Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1976. R. XX. Z. 4. S. 239–242.
- [20] Гулецький Д. Фальшаванне манет Рэчы Паспалітай. *Банковський Вестник*. 2007. С. 66–69.

- [21] Демьянчук С. Г. О природе надчеканок на античных монетах. *Херсонесский сборник*. 1998. Вып. 9. С. 228–229. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/172725>
- [22] Пиворович В. Б. Монета Ольвии с фальшивой надчеканкой. *Історія. Ентографія. Культура. Нові дослідження* : тези Першої обласної наукової краєзнавчої конференції. Миколаїв, 1995. С. 48–49.
- [23] Варфоломеева Т. С. Средневековые кожаные кошельки. *Новгород и Новгородская земля, история и археология*. 1997. Вып. 11. С. 105–114.
- [24] Марков А. К. Клад немецких пфеннигов XI века, найденный в Гдовском уезде. СПб. : тип. В.Ф. Киришбаума (отд-ние), 1911. 7 с.
- [25] Гольдберг Т. Г., Постникова-Лосева М. М. Клеймение серебряных изделий в России в XVII – начале XVIII веков. *Труды ГИМ. Сборник статей по истории материальной культуры XVI–XIX веков*. 1941. Вып. 13. С. 3–82.
- [26] Нахорст-Бёес Э. Международная монетная система и Скандинавия. (1550-1650) : Резюме. *V Международный конгресс экономической истории* (Ленинград, 10–14 авг. 1970 г.). М. : [Б. и.], 1970. 2 с.
- [27] Kasper R. Wizerwnk y Szacvnek Mynic Wszelakich Cvdzoziemskich, iako które w Koronie Polskiej brane y wydawane bydz maią. Krakow : Drukarnja Lazarzowa, 1600. 30 s.
- [28] Бойко-Гагарин А. С. Нумизматична спадщина Георга Агриколи. *Елисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. 2012. Вип. 1. С. 284–301.
- [29] Стукалова Т. Ю. «Белые вороны» Йозефа Майнерта. *Нумизматический Альманах*. 2009. № 2 (36). С. 2–6.
- [30] Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков : пер. с нем. М. : Международный. отношения, 1990. 224 с.
- [31] Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата : пер. с нем. М. : Радио и связь, 1982. 328 с.
- [32] Федосеев Н. Ф. Нумизмы поручика Сазонова. *Мир древностей*. 2006. № 1. С. 57.
- [33] Каталог монет України періоду козащини XV–XVIII ст. / [авт.-уклад.] В. В. Нечитайло. Київ : Київ. кн.-журн. ф-ка, 2011. 61 с.
- [34] Лорд Б., Лорд Г. Д. Менеджмент в музейном деле : учеб. пособие / пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой ; под ред. А. Б. Голубовского. М. : Логос, 2002. 256 с.
- [35] Бойко-Гагарин А. С., Трифонова Н. А. Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собрании Музея истории Киева. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2014. Вип. 23. С. 218–221.
- [36] Бойко-Гагарин А. С. Точасні підробки ісламських монет із колекції В. Грінковського у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 187–195.
- [37] Масько И. Ф. К вопросу о фальсификации средств денежного обращения на территории Белоруссии в конце XV в. *Гомельщина: археология, история, памятники* : тез. Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. Гомель : [Б. и.], 1991. С. 99–100.

Далі буде

(Переклад Л. О. Дубягиної)